

Türküstan

www.turkustan.az

Aydın Qasımlı

Filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru

Bizim yazar

Azərbaycan Türkcəsi olmuşdur. Yerli şairlərdən "Yusif və Züleyxa" müəllifi Xətayi, "Əsrarnamə" əsərini Türkcəyə çevirən Əhməd və Həbib kimi ana dilində əsərlər yazan Azərbaycan şairləri məhz bu dövrün saray sənətkarları olmuşlar. Siyasi müca-

Azərbaycan Türk ədəbiyyatının yaranma tarixi tam bəlli olmasa da bu bölgədəki proto-türk mədəniyyətinin izləri göstərir ki, bu ərazidə kökləri çox qədim zamanlara dayanan zəngin sözlü xalq ədəbiyyatı örnəkləri mövcuddur. Ərəblərin bölgəni işğal etmələri və müəyyən bir dövrdə yönətimləri altına almaları nəticəsində Azərbaycanda İslam dini yayılmış və ərəblərin milli siyasətlərinə bağlı olaraq burada ərəbcə əsərlər yazılmağa başlamışdı. VII əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda ərəbcə əsər yazan bir çox sənətkarlar yetişmişdir ki, bunlar haqqında Azərbaycan alimi Malik Mahmudov özünün "Ərəbcə yazmış Azərbaycanlı şair və ədiblər, VII-XII əsrlər" adlı monoqrafiyasında geniş məlumat vermişdir (Bax: Malik Mahmudov, göstərilən əsər, Bakı 1983). Səlcuq Türklərinin bu bölgəyə gəlişi və daha öncələri burada yaşayan digər Türklərlə qarışaraq yeni bir mədəniyyət vücudə gətirmələri öncədən ərəblər tərəfindən tarixə mal edilən fars dilini yenidən canlandırmış, Türklər tərəfindən farsca ədəbi əsərlər yazılaraq fars dilini bir ədəbi dil halına gətirmişdi. Ümumiyyətlə, Səlcuq Türklərinin Yaxın Şərqi gəlişi ilə bu bölgədə bütün dəngələr dəyişmiş, bölgədə mərhələ-mərhələ Türk hakimiyyəti tam qələbəyə ulaşısa da Türk əsilli Qətran Təbrizi (1012-1088), Xətib Təbrizi (1030-1109), Xaqani Şirvani (1126-1199), Nizami Gəncəvi (1141-1209), Məhsəti Gəncəvi (XII əsr) və s. kimi sənətkarlar sayəsində Türk ruhlı fars dilli bir İslam ədəbiyyatı vücudə gəlmişdi.

Hətta Çingizoidlərinin hakimiyyətləri dönməyə belə bölgə yenə də Türklərin nüfuz dairəsində olmuş, bölgədə ərəb və fars ruhu sındırılmış, Elxanilərin rəsmi dövlət dili Türkcə olmuş, Türkcə yazan şairlərin sayı artmağa başlamışdı. Artıq XV-XVI əsrlərdə Türklər nəinki Asiya qitəsində hətta Şərqi Avropa və Şimali Afrikada da hakimi-mütləqə çevrilmiş, adı keçən ərəzələrdə müəzəm Türk dövlətləri yaradılmışdı ki, bunlardan ən əzəmətli Osmanlı İmperatorluğu və Səfəvi İmperatorluğu idi. Bu iki İmperatorluq arasında Xilafətə sahib çıxmaq uğrunda mübarizə başlamış, sonda Osmanlıların qələbəsi ilə nəticələnmiş və tarixdə ilk dəfə olaraq Türk sultanı həm də İslam dünyasının Xəlifəsi elan olunmuşdu.

İstər Qaraqoyunlu, istər Ağqoyunlu, istərsə də Səfəvi saraylarında gerçək dövlət və yazı dili

Ən böyük Qəlb şairi –

Füzuli Bağdadlı

dilə yolunda Azərbaycan Türkcəsindən maksimum yararlanan Şah İsmayıl Xətayi sarayını bir növü Azərbaycan Türk mədəniyyətinin mərkəzinə çevirmişdi. "Rəsmi və musiqini sevən Şah İsmayıl xüsusilə şeir və ədəbiyyat

yaradılmış, Azərbaycan və İraq bölgələrində Türk ədəbiyyatı, minyatür sənəti, memarlıq, musi-

si ilə vətənlərinə döndən Şahqulu, Pəri Peykər, Susəni və s. kimi sənətkarlar Türk dili və ədəbiyyatının çiçəklənməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

XVI əsr Türk dünyasının qızıl əsri olduğu kimi Azərbaycan Türk ədəbiyyatının da qızıl əsridir. Azərbaycan Türk ədəbiyyatı Qafqaz, Azərbaycan, Farsistan, İraq və Şərqi Anadoluda yaşayan Türklərin birgə yaratdıqları ədəbiyyatdır. Bu ədəbiyyat Türküstan ədəbiyyatı ilə Türkiyə ədəbiyyatını bir-birinə bağlayan körpü rolunu oynamışdır.

Zəngin proto-türk mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatını beş min illik bir tarixdə özündə bəndirən bu qədim Türk yurdu Azərbaycanda hər dövrdə olduğu kimi XVI əsrdə də dünya ədəbiyyatı tarixinə cahənşümül şəxsiyyətlər bəxş etmişdir ki, bunlardan biri də Məhəmməd Füzulidir.

Azərbaycan Türkcəsinə və şeirinə ölməzlik qazandıran Füzuli (1494-1556) Türk ədəbiyyatının ən böyük lirik və qəlb şairidir. "Balkanlardan Doğu Türküstan qədər uzanan bütün Türk dünyasında özündən sonra gələn nəsilləri öz təsiri altına almaq baxımından ancaq Əlişir Nəvai ilə müqayisə oluna biləcək, ədəbiyyatımızın müstəsna şəxsiyyətlərindən biri" (Əhməd Cəfəroğlu, Yavuz Akpınar, Azərbaycan Türkləri ədəbiyyatı, Bax: Türk dünyası el kitabı, 3-cü cilt, ikinci baskı, Ankara 1992, səh. 606) olan Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri o qədər güclü olmuşdur ki "Füzulidən sonra Azərbaycan ədəbiyyatı öz məhərinədən çıxıb Füzulinin dalınca qoşmağa başlamışdı"(Cəfər Cabbarlı).

Füzulinin lirikası, onun Türk ədəbiyyatındakı cahənşümül yeri haqqında onlarla monoqrafiya, yüzrlə məqalə yazılmışdır. Biz bu yazımızda əsasən böyük şairin ictimai-siyasi görüşlərini açıqlamağa çalışacağıq.

Öz dövrünün geniş dünyagörüşlü siması olan Füzuli tək böyük şair deyil, həm də fəlsəfə, astronomiya və digər elmlərə dair əsərlər yaratmış məşhur alim idi. Onun "Mətlə-ül-etiqaq" ("Etiquadın mənşəyi") əsərində Hind, Ərəb, Azərbaycan fəlsəfəsinin təhlili ilə yanaşı antik yunan fəlsəfəsi haqqında da geniş məlumat vardır. "Klassik çağın ən bö-

yük lirik şairləri arasında yer alan Füzuli" (Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh. 205) sənətini şərtləndirən

amillər "yüksek mənavi keyfiyyətlər, ağıl və idrakın gücü, gözəllik, eşq və ədalətli üsul-idarədir" (Fuad Qasımlı, Qəm karvanı yaxud zülmətdə nur, Bakı 1968).

"Allahlıqdan aşağı olan bütün təkamül rütbəsinə çatmağa qadir olan insanın tərkibində ağılın feyzindən bütün imkanlar mərkəzləşmişdir"-deyən mütəfəkkir həm də göstərir ki: "Lakin səy göstərməyə hünər və fəzl örtülü qalar, imkandan gerçəkliyə çevrilə bilməz". Ataların söylədiyi kimi: "Tanrı insana buyurmuşdur: Səndən hərəkət, Məndən bərəkət". Mütəfəkkir ümumiyyətlə insanı qorxu, həsəd, kin, riyakarlıq kimi mənfi hisslərdən uzaq, kamilliyə ulaşmış ülvü bir varlıq kimi göstərmək istəmişdir. Mütəfəkkirə görə, xalqı anlayan, onun dərdi və arzusu ilə maraqlanan adil bir hökmdar, ədalətli bir üsul-idarə olsa, ölkə "aşıqların ürəyi kimi vıran olmasın, cəmiyyət dağılmasın. Kendli quru torpağa arpa dənəsi səpsə, buğda sünbülləri hasil edər".

Mütəfəkkir haqq və ədalətin nə vaxtsa qələbə çalacağına inanmış, zalımların bir gün cəzaya düçar olacağını, zülm ilə yaratdıqları seltənətin bir gün ədalətlə məhv olacağını onların yadına salmış və göstərmişdi ki:

"Zəmanə zalımı zalım əllilə məhv edər bil kim,

Düynülu taxtını həmvər edər nəccar sühani"

(Məhəmməd Füzuli, Əsərləri, IV cild, Bakı 2005, səh. 269).

Verdiyi ehsanları "səxavət" adlandıran şahları kəskin tənqid edən şair göstərir ki:

"Zərurət qarşısında verdiyi ehsan səxavətmə?"

Məgər şah xeyrinə xalqı çalmaq çapmazmı əyani?"

(Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 266).

Öz əsərlərində zülmə, zalım şahlara qarşı öz nifrətini bildiren, onları canavara bənzədən şair göstərmişdi ki, əgər şah zalım olarsa xalq xoş gün görməz, bələdan xilas olmaz:

"Olarsa şah zalım, xalq xoş gün görməz ələmdə,

Xilas olmaz bələdan bir qoyun, qurd olsa çobanı"

(Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 265).

(ardı gələn sayımızda)

yatı öz himayəsi altına almışdı. Özünün qabiliyyətli bir şair olması sarayında sənətkar və alimlərin toplanmasına imkan yaratmışdı. Sadə Azərbaycan Türkcəsi ilə yazdığı şeirləri uzun zaman örnək olmuş, mərkəzə bağlı şairlər tərəfindən də təqib edilmişdir" (Ahmet Caferoğlu, Yavuz Akpınar, Azərbaycan Türkləri edebiyatı. Bax: Türk dünyası el kitabı, III cilt, ikinci baskı, Ankara 1992, səh. 604).

Ümumiyyətlə, XV-XVI əsrlər Azərbaycan üçün uğurlu əsrlər olmuşdur. Ağqoyunluların mərkəzi olan Təbriz şəhəri, Səfəvilərin mənəvi mərkəzi olan Ərdəbil şəhəri və digər mərkəzi şəhərlərdə tarix, coğrafiya, fəlsəfə və dini əsərlərlə yanaşı ədəbi əsərlər də

qi və digər sənət nümunələri olqun bir səviyyəyə ulaşmışdı. Bu dövrdə bir çox ictimai-siyasi səbəblərdən bir çox Azərbaycan şair və sənətkarları Türkiyəyə, bir çox sənətkarlar da Türküstandan Azərbaycana gəlmişlər. Azərbaycandan Türkiyəyə gedən Hamidi, Haşimi, Süruri, Şahi, Tüfeyli, Həbib, Xəlili, Matəmi, Arifi, Qasımi, Bidari, Səhəbi, Pənəhi, Hafiz, Xəlifə, Məsihi, Xəzani və s. kimi sənətkarlar, Türküstandan Azərbaycana gələn Kəmaləddin Behzad kimi rəssam, Tüfeyli kimi şair və xüsusilə əslən Azərbaycandan olub müxtəlif səbəblərdən Türküstanə köç edib sonradan Səfəvi dövlətinin yaranması və Təbrizin yenidən Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzinə çevrilmə-